

Kur'ân Yorumunda Metin Dışı Bağlamın İhmali: Enfâl Sûresi 17. Ayet Örneği

The Neglect of Extratextual Context in Qur'anic Interpretation: The Example from Surah Al-Anfal, Verse 17

Hasan SEVİM

Dr. Öğr. Üyesi, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı
Asst. Prof., Selçuk University Faculty of Theology Department of Tafsir
Konya / Türkiye
hsevim@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0001-6406-4132

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types : Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received : 15.02.2025
Kabul Tarihi / Accepted : 15.04.2025
Yayın Tarihi / Published : 20.06.2025
Yayın Sezonu / Pub Date Season : Haziran-June
Cilt / Volume: 12 • Sayı / Issue: 1 • Sayfa / Pages: 45-67

Atıf / Cite as

Sevim, Hasan, Kur'ân Yorumunda Metin Dışı Bağlamın İhmali: Enfâl Sûresi 17. Ayet Örneği. *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/1 (2025), 45-67.

Doi: 10.33460/beuifd.1640372

İntihal / Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Yayın Hakkı / Copyright®

Yazarların dergide yayınlanan çalışmalarını **CC BY-NC 4.0** lisansı altında yayımlanmakta ve telif hakları bu lisansın hükümlerine tabi olmaktadır.

Authors publishing with the journal is licensed under the CC BY-NC 4.0 and their copyright is subjected to the terms and conditions of this license.

Öz: Allah Teâlâ'nın insanlığa son çağrısı olan Kur'ân'ı Kerim'in murâd-ı ilâhiye'ye uygun bir şekilde anlaşılabilmesi için bazı kriterler bulunmaktadır. Bunlardan birisi de metin dışı bağlam bilgisine sahip olmaktır. Zira bağlamı olmaksızın herhangi bir metnin var olamayacağı müsellem bir hakikattir. Kur'ân, sonraki muhataplarının önünde dış bağlamından kopuk bir şekilde durduğundan Kur'ân'ın doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için genel nüzûl ortamı ve nüzûl sebepleri bilgisine ihtiyaç duyulmaktadır. Sözü edilen metin dışı bağlam bilgisini elde etmenin yolu ise tefsir ve hadis kitaplarında yer alan rivayetlerden geçmektedir. Bu sebeple tefsir rivayetleri ihmal edilerek yapılan Kur'ân'ı anlama gayretlerinin isabetsiz olması kaçınılmazdır. Bu araştırma Enfâl Sûresi 17. ayetinde geçen "Onları siz öldürmediniz, fakat Allah öldürdü. Attığın zaman da sen atmadın, fakat Allah attı." ifadelerini konu edinmektedir. Söz konusu ayetle ilgili yapılan literatür taramasında müstakil bir çalışma bulunmadığı tespit edilmiştir. Çalışmada öncelikli olarak bağlam ve bağlamsıcılık kavramları hakkında kısaca bilgi verilmiştir. Daha sonra bağlamın önemine

işaret edilirken bir takım verilerden hareketle her ayete nüzûl sebebi ve dolayısıyla dönem tayin etmek anlamına kullanılan bağlamcılığın öznel ve zorlamalar içeren bir yöntem olduğuna işaret edilmiştir. Sözü edilen ayetin tarihi süreçte ef'âl-i ibâd ve vahdet-i vücûd konularını temellendirmek amacıyla kullanıldığı tespiti yapılmıştır. Çalışma esnasında insanın irade özgürlüğü konusu çerçevesinde gerek Ehl-i Sünnet kelâmcıları gerekse de Cebriyye tarafından aynı ayetin referans gösterilmesi ilginç bir durum olarak karşımıza çıkmıştır. Aynı şekilde ele aldığımız ayete Kur'ân'ın nüzûlünden asırlar sonra ortaya çıkmış ve bir bakıma felsefik bir söylem olarak nitelendirilen vahdet-i vücûd düşüncesini temellendirmek üzere yoğun atıflar yapıldığı görülmüştür. Elbette bu makalenin amacı sözü edilen bu iki konuyu tartışıp bir sonuca varmak olmayıp metin dışı bağlam bilgisi ihmal edildiğinde ayetlerin ne tür anlamlara sevk edilebileceğine dikkat çekmektir. İlgili ayete dair dış bağlam bilgisi göz önüne alındığında ayetin bambaşka bir muhtevaya sahip olduğu ve sevk edildiği yukardaki iki konuyla bir ilgisinin bulunmadığı ortaya çıkmaktadır. Ayetle ilgili çok sayıdaki tefsir rivayetinden anlaşıldığı kadarıyla "Siz öldürmediniz, fakat Allah öldürdü. Sen atmadın, fakat Allah attı." ifadeleriyle Bedir Savaşı'nda beklenmedik büyük bir zafer elde eden Müslümanlar uyarılmıştır. Şöyle ki onlar savaştan sonra bu zaferin kendi bireysel çabalarından kaynaklandığı zehabına kapılmış dolayısıyla gururlanıp böbürlenmişlerdi. İşte bu ayetlerde Müslümanlara böylesine büyük bir zaferin kendi imkanlarıyla oluşmadığı bilakis Allah Teâlâ'nın yardım ve inayetiyle gerçekleştiği bildirilmiştir. Çünkü eğer Allah'ın destek ve yardımı olmasaydı mevcut şartlar altında Bedir'de bir zafer kazanmak hiçbir şekilde mümkün olamayacaktı. Dolayısıyla bu ayetle Müslümanlara zaferi kendilerine mal etmemeleri ve Allah'tan bilip ona göre davranmaları uyarısı yapıldığı anlaşılmaktadır. Araştırmamızda Kur'ân ayetlerinin anlaşılması ve yorumlanması hususunda tarihi süreçte tefsir müktesebatının istenen ölçüde dikkate alınmadığı ve rivayetlerden yeterince yararlanılmadığı da tespit edilmiştir. Bu durumun ise ele aldığımız ayet örneğinden de anlaşılabilirdiği gibi yorumcunun ayetleri yaşadığı dönemdeki yaygın düşünce akımları çerçevesinde anlamasına zemin hazırladığı ileri sürülmüş ve bu tarz sonuçlarla karşılaşmamak için bağlam bilgisinden azami ölçüde yararlanılması önerilmiştir. Çalışmada nitel yöntem uygulanmış, belli başlı tefsirler doküman incelemesine tabi tutularak toplanan veriler içerik analizi yoluyla çözümlenip değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Metin Dışı Bağlam, Kur'ân, Enfâl Sûresi 17. Ayet, Kur'ân'ın Anlaşılması.

Abstract: Understanding the Holy Qur'an, which is Allah Almighty's final call to humanity, in a manner that aligns with the divine intent requires certain criteria. One of these is possessing contextual knowledge external to the text. This is an indisputable truth, as no text can exist without context. Since the Qur'an stands before its later recipients detached from its original context, understanding it correctly necessitates knowledge of the general circumstances of its revelation and the reasons behind it. The way to obtain this external contextual knowledge is through tafsir narrations. Therefore, efforts to interpret the Qur'an while disregarding tafsir narrations are inevitably bound to be inaccurate. This study examines the statements in Surah Al-Anfal, verse 17: "You did not kill them, but it was Allah who killed them. And when you threw, it was not you who threw,

but it was Allah who threw.” A literature review on this verse revealed that no independent study had been conducted on it. In this study, a brief discussion on the concepts of context and contextualism is first provided. Following this, the importance of context is emphasized, and it is argued that contextualism—understood as assigning a specific reason of revelation and historical period to every verse—contains subjective interpretations and forced reasoning. It has been determined that throughout history, this verse has been used to justify the theological concepts of human actions (Af'âl al-'Ibâd) and the unity of existence (Wahdat al-Wujûd). A striking observation made during the study is that this verse has been referenced by both Ahl al-Sunnah theologians and the Jabriyya sect regarding the issue of human free will. Similarly, the verse has been frequently cited to support the concept of Wahdat al-Wujûd, which emerged centuries after the Qur'an's revelation and is often regarded as a philosophical discourse. However, the purpose of this article is not to debate these two theological issues, but rather to highlight how the neglect of external contextual knowledge can lead to various interpretations of Qur'anic verses. When the external context of this verse is considered, it becomes evident that the verse carries a completely different meaning and has no direct connection to the two theological discussions mentioned above. Tafsir narrations indicate that the statement “You did not kill them, but Allah killed them. When you threw, it was not you who threw, but Allah threw.” serves as a warning to the Muslims who achieved an unexpected victory at the Battle of Badr. After the battle, the Muslims were inclined to attribute this success to their own individual efforts, leading to pride and arrogance. This verse reminds them that such a great victory was not achieved by their own means but rather through Allah's help and grace. Without divine support, achieving victory under the existing circumstances at Badr would have been impossible. Therefore, the verse warns Muslims against attributing success to themselves and urges them to recognize it as a blessing from Allah. Our research has found that throughout history, the scholarly heritage of tafsir has not been adequately considered when interpreting Qur'anic verses, and that exegetical narrations have not been sufficiently utilized. As seen in the example of this verse, this negligence has led interpreters to understand the Qur'anic text within the framework of the prevailing intellectual movements of their time. To avoid such misinterpretations, it is recommended that maximum use be made of contextual knowledge. A qualitative research method has been employed in this study, with major tafsir works examined through document analysis. The data collected has been analyzed and evaluated through content analysis.

Keywords: Tafsir, Extratextual Context, Qur'an, Surah Al-Anfal Verse 17, Understanding the Qur'an.

Giriş

Allah Teâlâ'nın insanlığa son hitabı olan Kur'an'ı en doğru bir şekilde okuyup anlamak her Müslümanın belli başlı hedefleri arasında yer almaktadır. Kur'an'ın anlaşılmasıyla kastedilen husus, metnin taşıdığı anlamların bazı yöntem ve teknikler aracılığıyla metinden çıkartılmasıdır. Bu uğurda asırlardır yoğun emekler sarf edilmekte ve eserler telif edilmektedir. Kur'an'ın murâd-ı ilâhiye'ye uygun bir şekilde anlaşılabilmesi için okuyucunun bir takım donanımlara sahip olması

gerekmektedir. Tefsir usûlü kitaplarında ayrıntılı bir şekilde açıklanan bu hususlardan biri de ayetlerin bağlam bilgisine sahip olmaktır.¹ Vahiy sürecinin şahitleri olan ve Kur'an'daki imaların ve göndermelerin dahi anlamını bilen sahâbe neslinin Kur'an'ı anlama sorunları olmadığı gibi tefsire de çok fazla ihtiyaç duymadıkları söylenebilir.² Bu bakımdan ilahi metnin ilk ve doğrudan muhatapları olmaları bakımından sahâbenin Kur'an'a dair anlayışının en doğru anlayış olduğu söylenese abartılmış olmaz.³

Kur'an'ı anlama sorununun onun direkt muhatabı olmayan ve bağlamından kopuk bir şekilde metinle baş başa kalan tâbiîn döneminde⁴ başladığı genel bir kabul olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵ Bu dönemde tefsire duyulan ihtiyaç, muazzam bir tefsir rivayet literatürünün oluşmasıyla sonuçlanmıştır. Bu sebeple vahiy sürecinin hemen akabinde yaşayan tâbiîn döneminde oluşan tefsir rivayetlerinin, Müslümanların Kur'an'ı anlama noktasındaki kafa karışıklıklarını ortadan kaldırabilmesinin yegane yolu olduğu söylenebilir.⁶ Bu aynı zamanda Kur'an'la sonraki muhatapları arasında oluşan tarihsel mesafeyi kapatmanın da çaresidir. Burada dikkat edilmesi gereken husus, tefsir rivayetlerine dayalı olarak elde edilen anlamın değerini bilmek ve sayısız anlamlardan sadece birisi olarak görüp sıradanlaştırmamaktır.⁷

Kur'an, herkesin istediği gibi anlayıp yorumlayabileceği ve dileyenin uygun gördüğü bir ayete dilediğini söyletebileceği bir kitap değildir ya da daha doğrusu ona bu şekilde davranılmamalıdır. Bununla birlikte ne yazık ki tarih boyunca bazen iyi niyetle bazen de art niyetle olsun çeşitli kişi ve grupların paradigmalarını onaylatmak için subjektif yorumlarına konu olmuş ve hemen hemen hiçbir ekol görüşlerini Kur'an'dan delillendirmekte güçlük yaşamamıştır.⁸ Kur'an ayetlerinin

1 Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal Râgıb el-İsfahânî, *Mukaddimetü Câmî'i't-tefâsîr*, nşr. Ahmed Hasan Ferhât (Kuveyt: y.y., 1984), 93-95; Bedreddin ez-Zerkeşî, *el-Bürhân fî 'Ulûmî'l-Kur'an*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm (Beyrut: Dâru l-hyâi'l-Kütübî'l Arabiyye, 1376), 1/34; Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2015), 259-264.

2 Tâbiîn döneminde lügat müfredatına baş vurmanın ve şiirle istişhâd metoduyla bazı lafızları açıklamanın yanı sıra tarihi bilgiler ve fikhî şerhlere müracaat etmek ve aslen Arapça olmayan Kur'ânî kelimeleri izah etmek gibi yöntemler devreye sokulmuştur. Tâbiîn döneminde oluşan tefsir faaliyetlerine yönelik geniş bir okuma için bk. Mehmet Zeki Duman, "Tâbiîn Döneminde Tefsir Faaliyeti", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/4 (1987), 231.

3 Düccane Cündioğlu, *Kur'an'ı Anlamanın Anlamı* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1997), 89-90.

4 İlahi hitap ile son derece canlı ve sıcak bir ilişkinin kurulduğu sahâbe dönemini takip eden tâbiîn kuşağında Kur'an ve anlama konusunda yaşanan ciddi kırılmaya yönelik bir okuma için bk. Mustafa Öztürk, "Sahabe ve Kuran", *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (Güz 2015), 11.

5 Mustafa Öztürk, *Kur'an'ı Kendi Tarihinde Okumak-Tefsirde Anakronizme Ret Yazıları* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014), 17.

6 Kur'an'ın indirdiği ortamı yansıtmaları açısından değerli olan rivayetlerin metin içi bağlam dikkate alınmaksızın kullanılmasının ayetlerin yanlış anlaşılmasına da sebep olabileceğine dikkat çeken bir makale için bk. Adem Görmüş, "Siyer-Tefsir İlişkisi Bağlamında Hafâcî'nin Beyzâvî'ye Yönelttiği Tenkitler", *Hadis ve Siyer Araştırmaları* 7/2 (2021), 227; Ayrıca bağlama dikkat çeken şu makaleye de bakılabilir: Metin Çetin, "Bakara Sûresi 243. Ayet Bağlamında Rivayetlerin Tefsire Etkisi", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (Haziran 2023), 194-214.

7 Mehmet Akif Koç, "Tefsirde Keyfiliğin Çaresi: Tefsir Rivayetleri", *Tefsir Akademik Yaklaşımlar*, ed. Mehmet Akif Koç - İsmail Albayrak (Ankara: Otto Yayınları, 2013), 53-54.

8 Mahmut Ay, *Kur'an Ne Söyler Sufi Ne Anlar -İşari Tefsir Üzerine Araştırmalar-* (İstanbul: Kayihan Yayınları, 2016), 11.

bağlamı gözletilmediği, birbirinden bağımsız bir biçimde ele alındığı ve sistematik yapısına özen gösterilmediği takdirde doğru anlam ve yorum elde etmenin mümkün olmayacağı hususu müsellem bir hakikattir.⁹ Bu bakımdan Kur'ân metnini anlamak ve ondan hareketle güncel sorunlara tutarlı yanıtlar bulmak için yapılması gereken en önemli şey, metni kendi tarihsel ortamına götürerek okumaktır.¹⁰ Kur'ân'ı anlama yolunda atılacak ilk adımın Kur'ân'ın nazil olduğu dönemde muhataplarına "ne dediği" sorusunun cevabına ulaşmak olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Literatüre bakıldığında tefsirde bağlama riayet konusuna dikkat çeken, sîret-nüzûl ilişkisine¹¹ yoğun önem atfeden ve bu alanda bir farkındalık oluşturmayı amaçlayan makale¹² ve kitap¹³ düzeyinde çok sayıda çalışma yapıldığı görülmektedir. Özellikle ülkemizdeki güncel tefsir faaliyetlerinde bu ve benzeri bilgilerden hareketle murâd-ı ilâhîye'nin ortaya çıkarılmasını hedefleyen yaklaşımlar hızla çoğalmaktadır.¹⁴ Bu makalede Enfâl Sûresi 17. ayetin¹⁵ anlaşılmasında tarihi süreçte dış bağlama ne oranda riayet edildiği incelenecek ve bu durumun ayete anlam takdir edilmesinde ne şekilde rol oynadığı ortaya koyulmaya çalışılacaktır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla ele aldığımız ayete yönelik olarak bağlam bilgisinin merkeze alındığı müstakil bir çalışma yapılmamıştır. Çalışmamız bu yönüyle önem taşımakta ve literatüre katkı sağlayacağı umulmaktadır.

1. Bağlam ve Bağlamcılık

Bu bölümde makalenin ana konusuna hazırlık bakımından öncelikli olarak bağlam, bağlamcılık kavramları ve tefsirde bağlama riayetin gerekliliği konuları üzerinde durulacaktır.

9 Demirci, *Tefsir Usûlü*, 278.

10 Adil Çiftçi, *Fazlur Rahman İle İslamı Yeniden Düşünmek* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000), 129.

11 Bu yaklaşıma göre Kur'ân kıssaları indikleri dönemin şartları ile uyum içerisinde olup, ilgili dönemin olaylarına yönelik mesajlar taşımaktadır. Örneğin Yûsuf kıssasında her ne kadar Hz. Yûsuf anlatılıyorsa da konu esasen Hz. Peygamber'dir. Zira müşrikler bu sûrenin indirildiği dönemde onu öldürme planları yapmaktadırlar. Bu anlatımla Hz. Peygamber'e Yûsuf gibi komplolardan kurtulacağı, başka bir bölgeye gideceği ve orada devlet başkanı olacağı müjdelenirken müşriklere her ne kadar Hz. Muhammed'i öldürmek isteseler de başarılı olamayacakları mesajı verilmektedir. Mehmet Sait Şimşek, *Hayat Kaynağı Kur'ân Tefsiri* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2012), 3/7.

12 Örnek için bk. Nazife Vildan Güloğlu, "Tefsirde Bağlama Riayet ve Katlül'-enfüs Yorumlarına Etkisi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 11/3 (2022), 1911; Mehmet Akif Koç, "Sebeb-i Nüzûle Bağlı Anlamın Aşılmasını Kolaylaştıran Bir Unsurlar Olarak 'Kur'ân Metni': 7. A'raf Suresinin 31-32. Ayetleri", *İslâmîyât* 7/1 (2004), 114.

13 Siyak-sibak ilkesini Kur'an'ı doğru anlamının teminatı olarak gören ve ayetleri içinde geçtikleri bağlam çerçevesinde ele almanın önemini zengin örneklerle açıklayan bazı çalışmalar için bk. Fatih Tiye, *Kur'an'ı Anlamada Bağlamanın Rolü ve Meallerdeki Bağlamsal Sorunlar* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 8; Ahmet Nedim Serinsu, *Kur'an ve Bağlam* (İstanbul: Şule Yayınları, 2012), 10; Mustafa Ünver, *Kur'an'ı Anlamada Siyakın Rolü* (y.y.: Sidre Yayınları, 1996), 9.

14 Az da olsa kimi çalışmalarda bağlamanın Kur'ân'ın anlamlarını sınırlayıcı bir mekanizmaya dönüştürülme istendiği dolayısıyla bundan kurtulmanın gerekliliği önerilmektedir. Mehmet Bağcıvan, *Kur'an Yorumunda Bağlamanın Sınırlayıcılığı* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022), 185.

15 (ظَلَمَ يَقْتُلُوهُمْ وَلَكِنْ اللَّهُ قَتَلَهُمْ وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى وَلَئِنْ الْمُؤْمِنِينَ مِنْهُ بَلَاءٌ حَسَنًا إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ) "Sonra onları siz öldürmediniz, fakat onları Allah öldürdü; attığında da sen atmadın, fakat Allah attı; bunu da o, müminlere güzel bir lütufta bulunmuş olmak için yaptı. Allah işitendir, bilendir." el-Enfâl 8/7.

1.1. Bağlam

Arapçada siyak-sibak, İngilizcede context şeklinde karşılıkları bulunan *bağlam* kelimesi Türkçe sözlüklerde “bir dil biriminden önce ya da sonra gelerek onu çevreleyen ve onun anlam ve değerini belirleyen birimler bütünü” şeklinde açıklanmaktadır.¹⁶ Bağlam kelimesinin genellikle “konuşmanın akışı, sözün gelişi, sözün söyleniş amacı” anlamlarına gelecek şekilde kullanıldığı görülür.¹⁷ Daha çok metin içi bağlamı ifade eden terim, modern dönemde metin dışı/tarihsel bağlamı da kapsayacak şekilde anlam genişlemesine uğramıştır.¹⁸ Günümüzde bağlam, metin içi ve metin dışı bağlam olmak üzere iki başlık altında ele alınmaktadır.

Bağlam konusu Kur’ân’la ilgili olarak kullanıldığında onun sûre, ayet ve kelimeleri arasındaki münasebet *iç bağlam* olarak isimlendirilirken; genel nüzül ortamı ve ayetlerin iniş sebepleri ise *dış bağlam* olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayetlerin Kur’ân metni içinde birbirleriyle olan bağlantılarının; ayet ve sûreler arası münasebetlerin bilinmesinin yanı sıra, Mekki veya Medeni olduklarının tespit edilmesi de tefsir ilmi açısından bir imkân olarak değerlendirilmektedir.¹⁹ Buna ilave olarak ayetlerin nüzülüne sebep olan hadiselerin ya da başka bir ifadeyle vahyin indirildiği genel ortamın bilinmesi, ayetlerin doğru bir şekilde anlaşılmasına katkı sunan unsurlar arasında yer almıştır. Kur’ân’ın anlaşılmasında önemli bir rol oynadığı kabul edilen bu tarz konular, tefsir usûlü kaynaklarında öteden beri müfessirin bilmesi gereken bilgiler arasında zikredilmiş ve sürekli olarak bağlama önem verilmesi gerekliliği vurgulanmıştır.²⁰ Klasik dönemde bağlam kelimesi yerine benzer bir anlama gelecek şekilde *hâl*, *makam* ve *karîne* gibi terimlerin kullanıldığı görülmektedir. Bütün bu terimlerle ifade edilmek istenen ise konuşma ortamı, konuşanın amacı ve muhatapın durumu gibi hususlardır. Makalemizin odak noktası metin dışı bağlam olduğundan metin için bağlam konusu araştırmanın kapsamı dışında olacaktır.

Kültürel/tarihsel bağlam, olgu bağlamı, metin ötesi bağlam gibi farklı kalıplarla isimlendirilen metin dışı bağlam, bir sözün gerçekleştiği ortam ve zamanın özelliklerine, konuşanın ve dinleyenin dil dışı kültürel, toplumsal ve ruhsal nitelikli bilgi ve deneyimlerine ilişkin verilerin toplamı olarak tanımlanmaktadır.²¹ Tarihsel bağlam bir sözün ilk muhataplarına söylendiği ortamda onlar tarafından nasıl anlaşıldığına yönelik bilgiyi sağlayan en önemli verilerden birisi olarak kabul edilir. Bir metnin ne dediğini anlamak, o metnin dil bilimsel kurallar çerçevesinde

16 Komisyon, *Türkçe Sözlük* (Ankara: Türk Dil Kurumu Basım Evi, 1998), 1/196.

17 Ali Bakkal, *Kur’ân’ın Anlamada Siyak-Sibakın Önemi* (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur’ân ve Tefsir Akademisi, 2009), 12-13.

18 Muhammed İsa Yüksek, *Kur’ân’ın Anlaşılmasında Bağlam Bilgisi Referansları ve Sınırları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018), 33.

19 Mehmet Paçacı, *Kur’ân’a Giriş* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2010), 261-264.

20 Râgıb el-İsfahânî, *Mukaddimetü Câmi’i’t-tefâsîr*, 93-95; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 261-264.

21 Berke Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları, 2007), 106.

çözümlemesine bağlıyken, ne demek istediğini anlamak ise bağlamının tespit edilmesine bağlıdır.²² Bu bakımdan sağlıklı bir anlama için dil bilimsel anlamaya, bağlamsal anlamının da eşlik etmesi zorunludur. Kur'an, nüzûl ortamı ve koşullarından, tarihsel arka plandan bağımsız okunabilecek bir metin değildir. Kur'an'ın tarihsel arka planı, onun ilk muhataplarının bilgi, anlayış, ihtiyaç, alışkanlık, ilgi ve kültürleri çerçevesinde ortaya çıkan olgulardır. Dolayısıyla Kur'an metnini anlayabilmek için onun hem muhtevasını hem de psiko-sosyal ve kültürel koşullarını bilmeye ihtiyaç vardır.²³ Sonuç olarak anlam lafzın yanı sıra tarihsel art alanda saklı olduğundan bir metnin sonraki muhatapları tarafından hakkıyla anlaşılmasının metnin ilk ortaya çıktığı ortamın yani metin dışı bağlamının bilinmesine bağlı olduğu söylenebilir.²⁴

1.2. Bağlamcılık

Modern dönemde Kur'an'ın anlaşılması çerçevesinde *bağlamcılık* olarak isimlendirilebilecek bir akım ortaya çıkmıştır. Bağlamcılık metin içi ve metin dışı irtibatlar kurmak suretiyle her ayete nüzûl sürecinde bir dönem takdir etme ve bir sebep belirlemeye çalışma şeklinde tanımlanabilir. Önceleri dil bilimi alanında kullanılan teori Emîn el-Hûlî (ö. 1966) tarafından tefsir alanına taşınmıştır.²⁵ Daha sonra ise Nasr Hâmid Ebû Zeyd (ö. 2010) ve Muhammed Âbid el-Câbirî (ö. 2010) gibi ilim adamlarınca geliştirilen bağlamcılık, bağlamın önemine vurgu yapmanın ötesinde daha ileri bir iddiayı seslendirerek Kur'an yorumunda tarihsel bağlamın ve nüzûl ortamının belirleyiciliğini savunmaktadır.²⁶

Kur'an yorumunda bir yöntem olarak önerilen bağlamcılık, öncelikli olarak Kur'an'ın bir söz/hitap olduğu kabulünden hareketle anlamın yarısından daha çoğunun metnin dışındaki bağlamsal öğelerde bulunduğunu savunur. Kur'an'ın kültürel ve tarihsel tarafına vurgu yapmak suretiyle Kur'an'ın anlaşılmasında o dönemki Arap akli ve ufkunun yanı sıra sosyokültürel ortamın bilinmesini şart koşar. Ayetlerin, risâletin hangi döneminde indiğinin bilinmesini, Kur'an'ın anlaşılmasında zorunlu olarak görür. Buna göre ayetler, Hz. Peygamber'in hayatının hangi döneminde inmişse, o dönem şartları çerçevesinde anlaşılmalıdır.²⁷ Zira bu yaklaşıma göre bağlam ile anlam arasında doğrudan bir eş değerlik ya da ilişki bulunmaktadır.²⁸

Öte yandan günümüzde bağlamcılığın tarihselcilik söylemine kapı aralamak üzere araçsallaştırıldığı da bir gerçektir. Tarihselcilik düşüncesini savunan ilim

22 Celal Kırcı, "Kur'an'ı Anlama Sorunları ve Yöntemleri", *Bilimname* 26/1 (2014), 20.

23 Abdurrahman Kasapoğlu, "Kur'an'ı Anlamada Metin Dışı (Psikolojik) Bağlam ve Schleiermacher Hermenötüğü", *Tafsir Dergisi* 2/1 (Mayıs 2022), 5.

24 Dücan Cündioğlu, *Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Anlamın Tarihi* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2014), 2-3.

25 Muhammed Coşkun, *Kur'an Yorumunda Sîret-Nüzûl İlişkisi* (İstanbul: Fikir Yayıncılık, 2014), 76-77.

26 Nasr Hâmid Ebû Zeyd, *İlahi Hitabın Tabiatı* (Ankara: Otto Yayınları, 2013), 164.

27 Bağçivan, *Bağlamın Sınırlayıcılığı*, 113.

28 Cenân Kuvancı, "Bağlamcılık'a Yönelik Bir Eleştiri", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2009), 140.

adamlarının başta sebab-i nüzûl olmak üzere bağlam bilgisi ile ilgili olan konulara fazlasıyla önem atfetmelerinin arka planında da bu yaklaşım bulunmaktadır. Söylem, bağlamcılık marifetiyle Kur'ân'ın anlam sınırlarını daraltmak ve bir bakıma metni tarihsel kılmak istemektedir. Buradan hareketle de Kur'ân'da bulunan hükümlerin günümüzde aktüel bir değeri haiz olmadığı ileri sürülmektedir.²⁹ Öte yandan bağlamcılık yaklaşımının kontrolsüz bir şekilde genişletilmesi "nas- sın söylemediğini nassa söyletmek" şeklinde yanlış ve sakıncalı bir tutuma da yol açabilmektedir.³⁰ Ayrıca bu alanda yeterli tarihi verinin bulunmaması sebebiyle ayetlere nüzûl dönemi tayin etmek şeklinde ulaşılan sonuçların öznel ve spekülâ- tif karaktere sahip olması kaçınılmaz olmaktadır. Bütün bunlarla birlikte bağlam konusunun bağlamcılık üzerinden abartılması Kur'ân'ın anlaşılmasında bağlam bilgisinin önemsiz olduğu anlamına gelmemelidir. Zira metnin müstakil olarak bir anlamı bulursa da bağlam, bu metni daha anlamlı hâle getiren ve yanlış anlamaları engelleyen en önemli anlam aracıdır.³¹ Kanaatimizce bu alanda izlenil- mesi gereken mutedil yol, bağlam bilgisinin bulunduğu ayetlerde bu verilerden azami ölçüde yararlanmak; bu yönde verinin bulunmadığı ayetlerde ise zorlama yöntemlerden kaçınmak şeklinde olmalıdır. Sonuç olarak bağlam, Kur'ân'ın yo- rumlanması bir imkân olarak değerlendirilmeli ancak bir zorunluluk olarak görülmemelidir.

2. Enfâl Sûresi 17. Ayetin Sevk Edildiği Bazı Anlamlar

Enfâl Sûresi 17. ayetin tarihsel süreçte genellikle iki anlama sevk edilip yo- rumlandığı ve bu yönde atıflar yapıldığı görülmektedir. Bu iki konu, teorik olarak birbiriyle yakın çağrışımlara sahip olan ef'âl-i ibâd ve vahdet-i vücûd konularıdır. Bu bölümde, söz konusu hususlarda ilgili ayetle ne şekilde temellendirmeler ya- pıldığı sırasıyla ele alınacaktır.

2.1. Ef'âl-i İbâd Konusu

Ef'âl-i ibâd, kulların fiilleri anlamına gelen ve insanın irade özgürlüğü ve so- rumluluğunu belirlemek amacıyla üzerinde durulan bir kelâm terimidir. Bu konu insanın sorumluluğu ve bu sorumluluğun ilahi sıfatlarla olan münasebetiyle iliş- kilendirilmekte ve genellikle kader problemi çerçevesinde ele alınmaktadır. Bu alanda bir ucunu Mu'tezile'nin diğer ucunu ise Cebriyye'nin temsil ettiği çok sayı- da görüş oluşmuş ve hemen hemen bütün görüş sahipleri, Kur'ân'ın bazen farklı bazen de aynı ayetlerini görüşlerine refere etmişlerdir.

Ef'âl-i ibâd konusunda hem Ehl-i Sünnet kelâmının hem de Cebriyye'nin il- ginç bir şekilde "(Savaştta) onları siz öldürmediniz, fakat Allah öldürdü; (oku) attı-

29 Mustafa Öztürk, "Kur'ân'ın Tarihsel Bir Hitap Oluşu Keyfiyeti", *İslâmî İlimler Dergisi* 1/2 (2006), 59-78.

30 Yüksek, *Bağlam Bilgisi*, 126.

31 Fatih İbiş, "Anlamın Epistemolojik Ön Koşulu Olarak Bağlam", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 25/2 (2023), 714.

ğında da sen atmadın, fakat Allah attı." ³² meâlindeki Enfâl sûresi'nin 17. ayetiyle görüşlerini temellendirmeye çalıştıkları görülmektedir. Ehl-i Sünnet'i temsil eden bazı müfessirlerin Mu'tezile'nin kulların fiilleri konusundaki görüşünü eleştirmek amacıyla ayete atıflar yapmaları ve Allah'ın, kulların fiillerini yarattığı meselesine delil olarak kullanmaları dikkat çekicidir. ³³ Mu'tezile, Allah'ın insanı fiillerini kendi irade ve gücüyle yapacak şekilde yaratmasının yanı sıra insanın fiillerini bizzat kendi güç ve iradesiyle yapması gibi sebeplerle ona herhangi bir müdahalede bulunulmadığını savunmaktadır. Ayrıca onlara göre insanların âhirette görecekları ceza ya da mükâfatın işledikleri fiillerin karşılığı olduğunun Kur'ân'da açıkça belirtilmesi de kullara eylemlerinde bir dayatma olmadığının bir başka kanıtıdır. Ehl-i Sünnet temsilcileri ise her ne kadar fiillerini *kesb* anlamında yapan insan olsa da onun fiillerinin yaratıcısının Allah olduğunu ileri sürerek tam da bu ayetin bu duruma işaret etmekte olduğunu düşünmektedir. Bu görüş Mu'tezile'nin insanı tamamiyle özgür kabul eden yaklaşımıyla Cebriyye'nin hiçbir alanda insana özgürlük tanımayan aşırı tutumu arasında daha mâkul ve nasların bütünlüğüne uygun düşen bir görüştür. Ehl-i Sünnet'e göre ayetteki "Allah attı, Allah öldürdü." şeklindeki ifadeler insanın eylemlerinin son tahlilde yaratıcısının Allah olduğunu gösterir. ³⁴ Zira Ehl-i Sünnet'e göre her ne şekilde olursa olsun insanları da yaptıklarını da yaratan Allah'tır. ³⁵ Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) mezhep alimlerinin kulların fiillerinin Allah Teâlâ tarafından yaratılmış olduğu konusunda bu ayeti delil olarak getirdiklerini ifade etmektedir. ³⁶ Ebû Hayyân (ö. 745/1344) ise bu ayetin tefsirinde "Burada kulların fiillerinin kendileri tarafından yaratıldığını iddia eden kimselere bir reddiye vardır." ifadesini kullanmaktadır. ³⁷

Öte yandan kulların fiillerinin, kendilerinin hiçbir etkisi olmaksızın ilâhî irade ve kudretin tesiriyle Allah tarafından yaratıldığı ve insanlarda fiil yapma gücünün bulunmadığı düşüncesi İslam tarihinde Cebriyye'nin önderi sayılan Cehm b. Safvân (ö. 128/745) tarafından ilk defa ileri sürülmüştür. Ona göre insanlara nispet edilen itaat-isyan, iman-küfür gibi yapıp etmelerin hakiki fâili Allah olup onların şekil, beden ve renklerini yarattığı gibi fiillerini de yaratmaktadır. Kulların eylemde bulunma konusunda var olduğu düşünülen güçleri mecâzi olup bunun, fiilin meydana gelmesinde herhangi bir tesiri bulunmamaktadır. ³⁸ Bu konuda Cebriyye'nin de sözü edilen ayete atıfta bulunduğu ve bu ayeti kendi görüşünü

32 Çalışmada yer verdiğimiz ayet meallerinde gerekli gördüğümüz kısmi tasarruflar tarafımızdan yapılmakla birlikte Kur'an Yolu Tefsiri'nin meal bölümü esas alınmıştır. Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012), 2/672.

33 Ebû'l-Fidâ İmâdüddin İsmâîl b. Şihâbüddin Ömer b. Kesir b. Dav' el-Kureşî ed-Dımaşkî İbn Kesir, *Tefsirü'l-Kur'ânî'l-azim*, thk. Sami b. Muhammed es-Selâme (Riyad: Daru't-Taybe, 1999), 4/629.

34 Ali el-Kârî, *Minehu'r-ravzî'l-ezher fi şerhi'l-Fıkhi'l-ekber* (Beyrut: Daru'n Neşri'l-İslamiyye, 1419), 155.

35 Ahmet Saim Kılavuz, *Ana Hatlarıyla İslam Akaidi ve Kelâma Giriş* (Bursa: Ensar Yayınları, 2004), 145.

36 Ebû Abdillâh Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *et-Tefsirü'l-kebir* (Kahire: Daru'l-Fikr, 1401), 15/139.

37 Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf el-Endelûsî Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhit* (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2010), 4/471.

38 Şerif el-Murtazâ, *İnkazü'l-beşer mine'l-cebr ve'l-kader* (Kahire: y.y., 1971), 257-258.

destekleyecek tarzda yorumladığı görülür. Onlar her ne kadar kulların filleri tartışmalarında içerisinde *halk, irade, meşîet, amel, teklif, rızâ* vb. anahtar kelâm terimlerinin bulunduğu ayetler³⁹ kadar bu ayeti yoğun bir şekilde kullanmamışlarsa da yine de zaman zaman kendisiyle istidlâl etmişlerdir. Muhtar er-Râzî (ö. 631/1234) genel bir tespit yapma sadedinde Kur'ân'da kırk ayetin "Her şey Allah'tandır ve mahlukatın bu olup bitenlerde bir katkısı yoktur."⁴⁰ anlamına yorumlandığını ve bunlardan birinin de bu ayet olduğunu ifade etmektedir.⁴¹

Elbette buradaki amacımız ef'âl-i ibâd konusunu bütün yönleriyle tartışıp bir neticeye ulaşmak olmayıp, ele aldığımız Enfâl Sûresi'nin 17. ayetinin bu tartışmalarda gerek Ehl-i Sünnet tarafından gerekse de Cebriyye tarafından ne şekilde bir delil olarak kullanıldığını belirtmek ve bu delillendirmenin mahiyetine işaret etmekten ibarettir. Sonuç olarak ilgili ayetin indiği dönemde teknik anlamda henüz ef'âl-i ibâd konusu Kur'ân'ın muhatapları tarafından bilinmediğinden bu konuda ilgili ayetten hareketle şu ya da bu yönde yapılan bir istidlâlîn zorlama olacağı rahatlıkla söylenebilir. Zira her ne kadar bazı rivayetlere göre insanın fiilleriyle kader arasında ne tür bir ilişki olduğuna yönelik sorular Hz. Peygamber dönemine kadar götürülebilirse de konunun itikadi bir mesele olarak Hz. Peygamber döneminden sonra ortaya çıktığı kabul edilmektedir. Esasen böyle bir mesele Hz. Peygamber tarafından sahâbeye telkin edilen inanç esasları içerisinde bulunmadığı halde daha sonra gündeme getirilen kadere ilişkin tartışmaların bir uzantısı olarak ortaya çıkmıştır.⁴² Öte yandan nüzûl ortamı içerisinde ele alınıp değerlendirildiğinde ayetin yukarıda işaret ettiğimiz kelâmî tartışmalarda kullanılmasının oldukça güç ve yersiz olduğu anlaşılabacaktır.⁴³

2.2. Vahdet-i Vücûd Görüşü

Söz konusu ayetin istidlâl amacıyla kullanılmak istendiği ikinci konu ise, *vahdet-i vücûd* nazariyesidir. Vahdet-i vücûd, Tanrı, âlem ve insan ilişkilerini varlıkta birlik veya varlığın birliği şeklinde açıklayan bir tasavvuf terimidir. Vahdet-i vücûd, kelâmcılar ve filozofların varlığı zorunlu ve mümkün olmak üzere iki kısma ayıran görüşlerine karşı bir cevap olarak geliştirilen, Tanrı-insan ilişkilerini ele alan ve varlığın birliğini savunan bir yaratılış ve varlık teorisidir. Vahdet-i vücûd fikri-

39 Örneğin bk. el-Bakara 2/253; el-En'âm 6/125; er-Ra'd 13/11; el-Ahzâb 33/17; et-Tekvîr 81/29.

40 Cebriyye'ye ait bu görüşler akli ve nakli açılardan uygun görülmemekle tenkit edilmiştir. Zira fiilleri zorlama altında meydana gelen, fiillerinin meydana gelmesinde hiçbir etkisi bulunmadığı iddia edilen insanın sorumlu tutulmasının makul bir açıklaması yapılamamakta ve sorumluluk gerçeği temellendirilememektedir. Ayrıca ihtiyarî fiillerin ilâhî iradenin baskısıyla meydana geldiğini ileri sürmenin Allah'ın hikmet, adalet ve rahmet sıfatlarıyla çelişmesi de kaçınılmazdır. Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Said İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-mîlel ve'l-ehvâ' ve'n-nihâl*, thk. Abdurrahman Umeyre (Beyrut: Daru'l-Ceyl, 1985), 3/34-35; Muhammed Abduh, *Risâletü't-tevhîd* (Kahire: Daru's-Şa'b, ts.), 74-75.

41 Muhtar er-Râzî Ebu'l-Fazl Ahmed b. Muhammed b. el-Muzaffer b. el, *Hucecû'l-Kur'ân* (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmîyye, 1985), 25.

42 Hasan-ı Basrî, *Risâle fi'l-kader* (*Resâ'ilü'l-'adl ve't-tevhîd içinde*), nşr. Muhammed İmâre (Kahire: y.y., 1971), 1/84-85; Mustafa Said Yazıcıoğlu, "Fîil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 13/61.

43 Coşkun, *Sîret-Nüzûl ilişkisi*, 46.

nin teorisyei olan Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) hemen hemen tüm eserlerinde, nasları vahdet-i vücûd anlayışına delil oluşturacak tarzda yorumladığı görülür. Onun hareket noktası, kelâmcıların naslardaki müteşâbih ifadelerin aklî düşünceyle çelişik olduğu kabullerinden hareketle nasları te'vil etmelerini uygun bulmamak ve nasların müteşâbih alanını temel almak şeklinde özetlenebilir.⁴⁴

İbnü'l-Arabî'nin bu kapsamda yorumladığı ayetlerin başında “Allah göklerin ve yerin nûrudur.” ayeti gelmektedir.⁴⁵ Onun söz konusu yaklaşımını temellendirme amacıyla sıkça kullandığı argümanlardan bir başkasının ise Enfâl Sûresi 17. ayeti olduğu görülür. İbnü'l-Arabî eserlerinin birçok yerinde ayete atıflar yapmış ve bütün fiillerin failinin Hakk olduğunu söyleyerek tüm fiilleri yalnızca Hakk'a nispet etmiştir. Ona göre Allah Teâlâ “Attığında sen atmadın, fakat Allah attı.” ayeti ile fiili önce yok saymış sonra da varlığını kabul ederek kendine nispet etmiş ve Peygamberin attığı zannını iptal etmiştir. Zira görünüşte yaratılmışlardan ortaya çıkan fiiller hakikatte Allah'a aittir. O, ayetle ilgili yaptığı tefsirde şu ibarelere yer vermektedir: “Kulum! Faili olmadığın şeyi yap. Yaptığın işin faili benim. Ben de ancak seninle yaparım. Çünkü onu kendi kendime yapamam, onu yapmak için sen lâzımsın. Senin yapman için de ben lâzımım.” Bu durumda İbnü'l-Arabî'nin varlığın tek bir hakikatten ibaret olduğunu, çoğalma ve çeşitlenmenin ise dış duyguların meydana getirdiği zahiri bir durumdan ibaret olduğunu düşündüğü anlaşılmaktadır.⁴⁶

Toshihiko Izutsu (ö. 1993) İbnü'l-Arabî'nin konuya dair anlatımlarından şu sonuca ulaştığını ifade etmektedir: “Gerçek atıcı olan Allah'tır ancak bu, Hz. Peygamber'in kevnî suretinde görülen Allah'tır. Ayet böyle anlaşıldığı takdirde Hakk'ın tecellisi gerçeğinden başka bir şey ifade etmediği görülür. Ayetin zevk yoluyla idrâk edilmesi bu şekilde olup bunu ancak sonsuz esnek bir idrâke sahip kimseler olan Ârifler anlayabilir. Dolayısıyla onların söz konusu anlayışlarının kelâmcılar tarafından imkansız ve saçma olarak değerlendirilmesinde şaşılacak bir şey yoktur.”⁴⁷

Vahdet-i vücûd düşüncesi elbette başkaca ilim adamları tarafından da savunulmuş ve ilgili ayet bir argüman olarak kullanılmıştır. Örneğin Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin (ö. 671/1273) Mesnevî isimli eserinde ayete atıflar yaptığı

44 Vahdet-i vücûdun bir terim olarak her ne kadar İbnü'l-Arabî tarafından kullanılmadığı genel olarak benimsense de terimin onun bu yönde düşüncelerini ifade etmek üzere şarihleri ve takipçileri tarafından geliştirildiği bilinmektedir. Bilinen terim anlamına yakın bir şekilde ilk defa Sadreddin Konevî (ö. 673/1274) ve daha sonra da talebesi Saîdüddîn el-Fergânî (ö. 699/1300) tarafından kullanıldığı kabul edilmektedir. Suad el-Hakim, *İbnü'l-Arabî Sözlüğü*, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2004), 649; Ekrem Demirli, “Vahdet-i Vücûd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 42/432.

45 en-Nûr 24/35.

46 Muhyiddin İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013), 9/103, 2/130 Ayrıca bk. Süleyman Ateş, *İslam Tasavvufu* (y.y.: Radikal Yayınları, ts.), 497-502.

47 Toshihiko Izutsu, *İbn Arabî'nin Fusûs'undaki Anahtar Kavramlar*, çev. Ahmed Yüksel Özemre (Üsküdar: y.y., 1997), 199.

görülr. Hem Mevlânâ hem de eserin şarihleri ayetten hareketle şu sonuçlara ulaşmaktadırlar: “İnsanın varlığı mecâzi, Hakk’ın varlığı ise hakikidir. Hz. Peygamber’in attığı şey mecâzi olan vücudunun elinde bulunmaktadır. Ayetin ifade üslûbu bir şeyin hem olumsuzlanabilir hem de olumlanabilir olduğuna işaret etmekte ve bir şeyin iki yönü birbirine aykırı olduğunda onda nispetin de iki türlü olacağını göstermektedir. Bütün bunlardan ortaya çıkan sonuç ise insanın hem var hem de yok olduğudur. Tanrı ile insanın ilişkisi ressamla resmin, anneyle karnındaki çocuğun ilişkisi gibidir. Ressamın önündeki resim de annenin karnındaki çocuk da acizdir ve kendi iradesi yoktur. Bütün mahlukat Tanrı’nın gücü karşısında iğne önündeki gergef gibi iradesiz ve acizdir.”⁴⁸ Niyâzî-i Mısırî (ö. 1105/1694) de ilgili ayeti “Bütün fiiller Hakk’a ait olup suretler onun araçlarıdır.” demek suretiyle vahdet-i vücûd felsefesi çerçevesinde yorumlamaktadır.⁴⁹ İsmâil Hakkı Bursevî (ö. 1137/1725) ise ayetin tefsirinde yukarıdaki ibareleri çağrıştıracak bir şekilde “Biz bir ok atarsak atış bizden değildir. Biz yazız, o yayla ok atan Allah’tır.” ibaresine yer vermektedir.⁵⁰

Vahdet-i vücûd anlayışını detaylı bir şekilde tartışmak ve bu konuda herhangi bir sonuca ulaşmak elbette bu makalenin amaçlarından birisi değildir. Şu kadar var ki vahdet-i vücûd nazariyesi, bir kısım sûfinin de içlerinde bulunduğu geniş kesimlerce eleştirilmiştir.⁵¹ Subjektif bir yapıya sahip bir hâl ilmi olarak kalmasının daha sağlıklı olacağı düşünülen tasavvufun böylesine boyutlu ve şumullü teorilere konu edinilmek istenmesi abartılı bulunmuş ve tenkit edilmiştir.⁵² Öte yandan İbnü’l-Arabî ve takipçileri tarafından İslam düşüncesine kazandırılmış olan bu kavramın birçok yeni düşünce gibi taraftarlarının ve karşıtlarının olması gayet doğaldır. Bizim burada işaret etmek istediğimiz husus ise nüzûl çağından yaklaşık altı asır sonra ortaya çıkan bu düşüncenin⁵³ Enfâl sûresi 17. ayeti ile temellendirilmek istenmesi, daha doğrusu bu ayetin sanki bu nazariyeyi beyan etmek üzere indirildiğinin düşünülmesidir. Bu temellendirme yapılırken metin dışı bağlamın önemsenmemiş ve ayetlerin indiği ortam ve şartların görmezden gelinmiş olması ise dikkat çekici bir tespit olarak karşımızda durmaktadır.

48 Mevlânâ Celâleddîn Rûmî, *Mesnevî Tercemesi ve Şerhi*, çev. Abdülbaki Gölpınarlı (İstanbul: İnkılâp ve Aka Kitabevleri, ts.), 1/82,104.

49 Kenan Erdoğan, *Niyâzî-i Mısırî Divanı* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1998), 41.

50 İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu’l Beyân*, çev. H. Kamil Yılmaz (İstanbul: Erkam Yayınları, 2016), 7/53.

51 Süflerin birbirlerine yönelttikleri eleştirilerin süfi olmayanların eleştirilerine ihtiyaç bırakmayacak düzeyde çok olmasının yanı sıra dışardan yönetilenlere göre daha yapıcı olduğu belirtilmiştir. Örneğin İmâm-ı Rabbânî (ö. 1034/1624) tarafından süflere yöneltilen ve aralarında makalemizin konusunu yakından ilgilendiren ayetleri yanlış anlama ve yorumlama konusunun da ele alındığı bazı tenkitler için bk. Yüksel Göktepe - Hamit Demir, “İmâm Rabbânî’nin Süflere Yönelttiği Bazı Tenkitler”, *Tokat İlmiyat Dergisi* 6/2 (2018), 315-316.

52 İbnü’l-Arabî’yi saygıyla ananların önemli bir kısmınca da vahdet-i vücûd nazariyesi anlaşılması güç fikirler olarak betimlenirken; İbnü’l-Arabî de terminolojisi zor birisi olarak tanımlanmıştır. İyat Erbakan - Veysel Akkaya, “Osmanlı Döneminde Şam’da İbnü’l-Arabî Ekolü”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 28/1 (Haziran 2024), 4.

53 Vahdet-i vücûd anlayışının bütün süflerde bulunduğu ve Gazzâlî (ö. 505/1111) ile birlikte daha görünür hâle geldiği ileri sürülmüş ve kanaatimizce bu yaklaşım, tarihi geriye doğru yeniden kurgulama diyebileceğimiz bir çabanın ürünüdür. Hülya Küçük, *Tasavvufa Giriş* (İstanbul: Dem Yayınları, 2011), 144.

3. Enfâl Sûresi 17. Ayetin Metin Dışı Bağlam Çerçevesinde Değerlendirilmesi

Enfâl Sûresi 17. ayetle ilgili olarak tefsir literatüründe sebep-i nüzûle dair bir çok anlatım bulunmakla birlikte söz konusu rivayetleri üç başlık altında toplamak mümkündür.

3.1. Bedir Savaşı'ndan Önce Hz. Peygamber'in Israrlı Duası

Hiz. Peygamber Bedir Savaşı'ndan önceki gece çadırında ellerini olabildiğince semaya kaldırarak sesli bir şekilde rabbinden yardım ve zafer isteyerek şöyle niyazda bulunuyordu: *"Allah'ım! Senden bana vaadini ve ahdini yerine getirmeni istiyorum. Eğer müşrikler bugün senin bu topluluğunu mağlup ederlerse artık yer-yüzünde sana ibadet edecek kimse kalmayacak."* Yanında bulunan Hiz. Ebû Bekir onun elini tuttu ve *"Yeter ey Allah'ın resulü! Rabbine çok ısrar ettin. O mutlaka sana yardım edecek ve senin yüzünü ağartacaktır."* dedi. Bunun üzerine Hiz. Peygamber kendinden emin bir şekilde *"Yakında o topluluk yenilecek ve arkalarını dönüp kaçacaklardır."* ayetini⁵⁴ okuyarak çadırdan çıktı. Hiz. Peygamber, iki taraf birbirine yaklaşıırken de kendisine vadettiği zaferi vermesi için rabbine sürekli dualar ediyordu. Tam bu esnada Hiz. Ebû Bekir'e hitaben *"Müjdeler olsun ey Ebû Bekir, işte Allah'ın yardımı geldi. Bu, Cebrâil'dir. Sarı sarığını takmış, göklerle yer arasını dolduran atının yularını elinde tutmaktadır."* dedi.⁵⁵

3.2. Hiz. Peygamber'in Savaştan Önce Müşriklerin Yüzlerine Toprak Atması

Yukarıdaki anlatımları takiben gelen rivayetlerde Hiz. Peygamber'in Allah'a içtenlikle ve yakararak dua ettikten sonra bulunduğu çadırından çıktığı ve *"İşte Kureys, bölümlenerek geldi. Allah'ım, bunlar senin elçini inkâr ediyorlar. Ben senden bana verdiğin vaadini istiyorum."* dediği aktarılmaktadır. Bu esnada Cebrâil gelerek ondan bir avuç toprak almasını ve onların yüzlerine atmasını istedi. O da yerden bir avuç toprak aldı ve *"Yüzleri kurusun/kavrulsun."* diyerek müşriklerin yüzlerine attı. Bu bir avuç topraktan onların hepsinin burunlarına ve gözlerine bir şeyler girdi. Bu gelişme onlarda bir bozguna yol açtı. Bunun ardından Hiz. Peygamber'in ashâbı harekete geçerek müşrikleri esir almaya ve öldürmeye başladılar.⁵⁶ İşte *"Onları siz öldürmediniz; fakat Allah öldürdü. Attığında ise sen atmadın, fakat Allah attı."* ayeti yukarıdaki duruma işaret etmek üzere indi. Bununla her ne kadar toprağı atan Hiz. Peygamber olsa da onu onlara ulaştıran, tek tek hepsine isabet ettiren ve onları zelim ve hakir hâle getirerek yenilmelerini sağlayan

54 el-Kamer 54/45.

55 İbn Kesîr, *Tefsîr*, 3/296; Ebû'l Fazl Celâlüddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayri es-Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr* (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1403), 4/40-41.

56 Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'ân*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir-Mahmud Muhammed Şâkir (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.), 5/666-669; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr*, 4/40-41.

yüce Allah olduğu Müslümanlara hatırlatılmış oldu. Zira Allah'ın lütfu ve yardımı olmasaydı atılan bir avuç toprağın düşmana ulaşmış olması da hepsinin gözüne tek tek isabet etmesi de söz konusu olmazdı.⁵⁷

3.3. Savaşın Sonra Bazı Müslümanların Zaferi Kendilerine Mal Etmesi

Bedir Savaşı bitmiş, Müslümanlar müşriklerden bir kısmını öldürmüşler, bir kısmını da esir almışlardı. Sonuçta Müslümanlar net bir zaferle düşmanlarına galip geldiler. Savaş sona erip Bedir'den zaferle dönülünce Müslümanlar arasında ne kadar cesaretli olduklarından bahsederek kahramanlıklarıyla övünenler oldu. Karşılıklı olarak birbirlerine "Ben şu kadar kişi öldürdüm, savaşta şöyle yiğitlikler yaptım, böyle vurdum, şöyle kestim, böyle esir aldım." tarzında sözler söylemeye ve ileri geri konuşmaya başladılar.⁵⁸ Düşman karşısında kazandıkları üstünlük dolayısıyla bir tür gurur ve kibire kapılan Müslümanlar, öldüren ve atanın Allah olduğunun bildirildiği ayetle uyarıldılar.⁵⁹ Burada onlara süreç boyunca yakinen şahit oldukları Allah'ın lütfu ve ihsanlarını unutmamaları⁶⁰ ve başarıyı kendilerine değil de Allah'a nispet etmeleri gerektiği hatırlatılmaktadır.⁶¹ Allah Teâlâ bu ayeti inzal etmekle iman ehlini bir bakıma kendilerini övmekten, gurur ve böbürlenmeden men etmiştir.

Ayetle ilgili metin dışı bağlama dair buraya aldığımız rivayetlerin tamamının özellikle de üçüncü başlıktaki anlatımın, ayetin anlaşılmasına rehberlik edecek mahiyette bilgiler içerdiği görülmektedir. Bu anlatımlar göz önüne alındığında öldürmenin ve atmanın Allah Teâlâ'ya nispet edilmesi daha iyi anlaşılmaktadır. Bu sebeple söz konusu bilgileri hesaba katmaksızın ayetle ilgili yapılan yorumların isabetsiz olması kaçınılmaz olacaktır.

4. Tefsir Literatüründe Enfâl Sûresi 17. Ayetin Tefsiri

Bu bölümde hem klasik hem de modern dönemde kaleme alınmış tefsir kitaplarında ilgili ayetin ne şekilde yorumlandığı tespit edilmeye ve müfessirlerin

57 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsir bi'l-me'sûr*, 4/40; Şimşek, *Tefsir*, 2/372.

58 Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân* (Kahire: Daru'l-Kütübü'l-Misriyye, 1371), 7/385; Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît*, 4/471.

59 Kur'an'ın Müslümanlara kazandırmaya çalıştığı anlayışlardan birisi de elde edilen bütün iyiliklerin ve hayırların Allah'tan bilinmesi; zafer ve başarıların Allah'a nispet edilmesi hususudur. İnsanlara isabet eden musibetler ise Kur'an'ın ifadesiyle "İnsanların elleriyle kazandıkları şeyler dolayısıyladır ve Allah çoğunu da görmeyenler gelmektedir." Hz İbrahim'in ifadesiyle yaratan, doğru yolu gösteren, yediren, içeren, şifa veren, öldüren ve yeniden diriltecek olanın Allah olduğu belirtilirken hastalanma durumu kula atfedilmekte ve "Hastalandığım zaman bana şifa veren Allah'tır." denilmektedir. Yine aynı şekilde çevresindekilere Sebe Melikesi'nin tahtının yanına getirilmesi ni isteyen Hz. Süleyman göz açıp kapayacak kadar kısa bir sürede tahtı yanında hazır görünce bu büyük nimeti Allah'a nispet etmiş ve "Bu, Rabbimin lütfundandır." ifadesini kullanmıştır. Hz. Süleyman'ın bununla Allah'ın kendisini sınadığını ve böylece şükür ya da nankörlük mü edeceğini görmek istediğini dile getirmesi dikkat çekicidir. Ele aldığımız Enfâl Sûresi 17. ayetin yanı sıra yukarıdaki olayın anlatıldığı Neml Sûresi 40. ayette de denemek için ifadesinin kullanılmasından kulların elde ettikleri her başarının aslında bir tür imtihan olduğu anlaşılmaktadır. Bk. en-Nisâ 4/79; eş-Şuarâ 26/78-81; en-Neml 27/40, eş-Şurâ 42/30.

60 Sürenin bir çok ayeti bu hatırlatmalar üzerinde durmaktadır. Bk. el-Enfâl Sûresi 8/9,11,26,30,43.

61 Kurtubî, *Tefsir*, 7/385; Şimşek, *Tefsir*, 2/372.

görüşlerinde metin dışı bağlam bilgisine önem verip vermedikleri ortaya koyulmaya çalışılacaktır.

Taberî'nin (ö. 310/923) söz konusu ayetin (فَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ وَلَٰكِنَّ اللَّهَ قَتَلَهُمْ وَمَا رَمَيْتُمْ إِلَّا رَمْيًا) şeklindeki ilk kısmını, devamında yer alan (وَلِيُنَبِّئَ الْمُؤْمِنِينَ مِنْهُ بَلََاءٌ حَسَنًا) "Allah bütün bunları müminleri güzel bir imtihanla sınamak için yaptı." ifadesinden hareketle tefsir ettiği görülmektedir. Taberî'nin yorumuna göre Allah Teâlâ düşmanlarının sayılarının çok, müminlerin sayılarının ise az olmasına rağmen kendine inananları düşmanlarına galip kılmış ve bununla onların üzerlerindeki nimetini bildirmek, böylece onu hakkıyla tanımalarını ve bütün bu olup bitenler dolayısıyla onun nimetlerine şükretmelerini istemiştir. Taberî'ye göre Yüce Allah son derece güçsüz durumda bulunan Müslümanlara Bedir Savaşı öncesinde ve esnasında olağanüstü bir şekilde yardım etmiş, onların muzaffer olmalarını sağlamış; bütün bunları ise hem onları sınamak hem de zaferin kaynağı hususunda onların düşüncelerini ortaya çıkartmak maksadıyla yapmıştır.⁶²

Zemahşerî (ö. 538/1144) ise söz konusu ayeti nüzül sebebinden hareket ederek tefsir etmekte ve ayetin daha iyi anlaşılması için gramer kalıbından yararlanılması gerektiğini ifade etmektedir. Ona göre (فَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ) ayetinin başındaki (فَ) harfi, bu cümlemin mahzuf bir şart cümlesinin cevabı olduğunu göstermektedir. Metin dışı bağlam bilgisinden hareketle söz konusu mahzuf şart cümlesinin takdiri ise şu şekilde olmalıdır: (إِنْ افْتَخَرْتُمْ بِقَتْلِهِمْ فَأَنْتُمْ لَمْ تَقْتُلُوهُمْ) "Eğer sizler o müşrikleri öldürmeniz sebebiyle böbürleniyorsanız (bilin ki) onları siz (kendi gücünüzle) öldürmediniz (ki böbürlenip gururlanasınız)."⁶³

Kurtubî'ye (ö. 671/1273) göre "Fakat Allah attı." ifadesinden anlaşılması gereken "(Ey Peygamber!) Sana yardım eden de, sana zafer veren de odur." şeklinde olmalıdır. Burada Kurtubî, bu kanaatini temellendirme amacıyla Ebû Ubeyde'ye (ö. 209/824) atıfı Arapların (رَمَى اللَّهُ لَكَ) "Allah senin için atsın."⁶⁴ şeklinde literal olarak tercüme edilebilecek bir deyimssel ifade kullandıklarını zikreder. Araplar bu deyimli bir kişi için kullanmakla "Allah seni senin hayrına olacak işlere muvaffak eylesin, senin yardımcın ve destekçin olsun, sana zaferler versin." anlamlarını kas-tederler.⁶⁵

İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) ise ayetin tefsirini farklı sûrelerde bulunan üç ayrı ayeti zikrederek yaptığı görülür. Bu ayetler şunlardır: "Allah size güçsüz olduğunuz halde Bedir'de de yardım etmişti."⁶⁶ "Allah bir çok yerde ve Huneyn savaşında size yardım etmiştir. Hani çokluğunuz sizi böbürlendirmiş fakat sizi yenilgiye uğramak-

62 Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 5/666-669.

63 Ebû'l-Kâsım Mahmud b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâiki'ğavâmidit-Tenzil* (Cidde: Mektebetü'l-Ubeykân, 1998), 2/566.

64 Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ, *Mecâzû'l-Kurân* (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, ts.), 1/244.

65 Kurtubî, *Tefsir*, 7/385.

66 Âl-i İmrân 3/123.

*tan kurtaramamıştı.*⁶⁷ “Nice az sayılı bir birlik Allah’ın izniyle sayıca çok birliği yenmiştir. Allah sabredenlerle beraberdir.”⁶⁸ Ona göre ilgili ayet bu ayetlerin ışığında anlaşılmalıdır. Söz konusu ayetlerin ortak noktası ise iman edenlerin yaptıkları övgüye layık salih amellerde gerçekte övülmesi gerekenin Allah olduğunun ortaya koyulmasıdır. Zira onları bu güzel işleri yapmaya muvaffak eden de, bu hususta onlara yardım eden de Allah Teâlâ’dır. Bu ayetlerde Allah, zaferin ancak kendi katından olduğunu, üstün gelmenin çok sayıda askere ya da teçhizata sahip olmakla veya korunaklı kıyafetler giymekle mümkün olamayacağını ifade etmekte ve bu yönde bir farkındalık oluşturmak istemektedir.⁶⁹

Reşid Rızâ’nın (ö. 1935) ilgili ayette atma ve öldürme eylemlerinin Allah’a nispet edilmesinin olduğu gibi anlaşılması gerektiğini ve esasen bunun Kur’ân’da sıkça kullanılan bir anlatım üslubu olduğunu ifade etmesi son derece faydalı bir katkı olarak dikkat çekicidir.⁷⁰ O, bu yaklaşımını temellendirmek üzere şu ayetlere atıfta bulunur: “*Şu ektiğiniz tohumu düşündünüz mü hiç? Onu siz mi bitiriyorsunuz yoksa biz mi bitiriyoruz? Dileseydik onu kuru bir çöpe çevirirdik de şaşar kalırdınız.*”⁷¹ Reşid Rızâ iki ayetteki eylemler arasında ilişki kurmakta ve şu sonuca ulaşmaktadır: “İnsanlar toprağın sürülmesi ve ekinin ekilmesi gibi ziraat işlerinde ellerinden geleni yapabilirler ancak sadece bu ve benzeri işleri yapmakla sonuca ulaşamazlar. Örneğin bu işlerin tamamlayıcı unsurları olan yağmuru yağdıramaz, ekine gelecek afeti önleyemez ve benzeri süreçlere hükmedemezler.”⁷² Reşid Rızâ, İbn-i Hazm’a (ö. 456/1064) atıfı aynı şekilde bir Müslüman ordunun savaş için gerekli hazırlıkları yapabileceğini, savaş meydanına çıkıp düşmana ok ve benzeri şeyleri atabileceğini ancak sonuca ulaştıracak ve zaferi lütfedecek olanın Allah olduğunu belirtir. O halde Müslümanlar zaferin ancak Allah’tan olduğunu bilmeli, savaşın öncesinde ve sonrasında Allah’ı unutmamalı ve elde ettikleri başarıları kendilerinden değil Allah’tan bilmelidirler. Allah’ın Kur’ân’da insanlardan nefyedip

67 et-Tevbe 9/25.

68 el-Bakara 2/249.

69 İbn Kesir, *Tefsir*, 3/296.

70 Modern dönemde din dili olarak isimlendirilen ve Kur’ân’da yaygın olarak kullanılan bu üslubu bilip tanımak ayetlerin doğru bir şekilde anlaşılmasında gerekli hususlardan birisidir. Kur’ân Allah merkezli (teosentrik) bir dil kullanır. Bu dil ilk bakışta bazen Allah tarafından keyfi tasarruflarda bulunulması bazen de kulların iradelerinin hiçe sayılması şeklinde anlaşılmağa müsait bir dildir. Kur’ân’ın olayları anlatış üslubunda bütün olayların gerisinde mutlak güç ve irade sahibi olarak Allah vardır. Bu aslında her zaman ve zeminde Allah’ın kullar tarafından hesaba katılması uyarısında bulunan bir dildir. Kur’ân’ın anlatısında fizik aleminin tüm mikro ve makro boyutlarındaki bütün olaylarda fail güç Allah’tır. Örneğin kalemle öğreten o olduğu gibi yıldızları sevk ve idare eden de odur. Spermanın oluşumundan yumurta hücre ile döllenip yeni bir varlığa dönüşmesine kadar uzanan bütün safhalarda yine o vardır. Öte yandan yine Kur’ân’ın anlatımında toplumları tarih sahnesine çıkaran, ilerletip geriletmek ve nihayet yok etmek suretiyle halden hâle geçiren odur. İlk bakışta bütün bunları bizzat yapanın Allah olduğu anlaşılabilir de bu dilin Allah’ın bilgisi ve dilemesi olmadan kainatta hiçbir şeyin gerçekleşmeyeceğini hatırlatan bir üslup özelliği olduğu unutulmamalıdır. Kur’ân’ın açıklamaya çalıştığımız Allah merkezli bu üslubunun bir ifade ve anlatım özelliği olduğu görmezden gelindiğinde makalemize konu edindiğimiz Enfâl Sûresi 17. ayet örneğinde de olduğu gibi farklı lahûti düşüncelere ve bakış açılarına yönelmesi kaçınılmaz olmaktadır. İşaret ettiğimiz konuları ele alan örnek ayetler için bkz. el-En’âm 6/6; el-A’râf 7/54,137; en-Nahl 16/12. Ömer Özsoy, *Sünnetullah-Bir Kur’ân İfadesinin Kavramlaşması* (Ankara: Fecr Yayınları, 2015), 12-14.

71 el-Vâkıa 56/63-65.

72 Muhammed Reşid Rızâ, *Tefsirü'l-Menâr* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 6/622.

kendisine izafe ettiği atma, öldürme, ekin ekme gibi eylemlerden kasıt bu tarz şeylerin yokluktan varlık sahasına çıkartılması anlamındadır. Değilse Allah başka pek çok ayette bu ve benzeri eylemleri kullarına nispet etmektedir.⁷³

Elmalılı Muhammed Hamdi (ö. 1942) ise ayetin kendi başarıları ile iftihar edip övünen Müslümanlara, düşmanlarını kendi güçleriyle yenmediklerini ve Allah'ın lütfuyla galip geldiklerini hatırlatmak üzere indirildiğini ifade etmektedir. Öyle ki Müslümanlar savaştan önce savaşa çıkmak istemiyorlardı ve Ku'rân'ın ifadesiyle *"Sanki göz göre göre ölüme sürükleniyorlarmış gibi Hz. Peygamber'le tartışıyorlardı."*⁷⁴ Hasılı at emrini veren de atılanı hedefine isabet ettiren de düşmanı bozguna uğratıp Müslümanları onların tepelerine bindiren de odur. Eğer bu şekilde değil de yüzeysel bir bakış açısıyla düşünülecek olursa bütün şan ve şeref düşmanın gözlerine batan çakıl taşına, damarlarına saplanan oka veya boyunlarına inen kılıca ait olması gerekirdi. Bu takdirde savaşan mücahitlere hiç bir şeref hissesi kalmazdı. Ancak şeref ne yerdeki çakılın, ne de kınında duran kılıcındır. Öte yandan gazilerin Allah'a karşı durumu kılıcın, çakılın ve okun gazilere karşı durumundan daha aşağıdadır. Çünkü onlar Allah'ın hizmetinde ve emri altındadır. Bütün bu sebeplerden dolayı Müslümanlar bilmelidir ki gerçekte kendilerinin hiçbir hakları olmadığından böbürlenip büyüklük taslamaları da yersizdir. Bütün bunları yapan ve yaratan Allah'tır. Zira atmanın ve vurmanın dış görünüşü insanlara aitse de etkisi ve sonuçları onlara ait değildir.⁷⁵

Elmalılı bu yorumların yanı sıra ayetten hareketle vahdet-i vücûd görüşünün temellendirilmeye çalışılmasını uygun görmemekte ve bunun bir vehme saplanmak olduğunu ifade etmektedir. Zira ona göre ayetin konusu belli olduğundan ayetin vahdet-i vücûd veya ittihat fikrinden söz ettiğini iddia etmek doğru bir çıkarım olmayacaktır. Ortada atan ve atılan, savaşa katılan ve ölenlerin bulunduğu inkâr edilemez. Fakat bütün bunların üstünde mutlak kudret sahibinin emri ve iradesi bulunmaktadır. Yani hepsinin varlığı üzerinde hükümler olan, yegane etki gücüne sahip bir Allah vardır ki bütün sebepler, açık ve gizli tesirler ve netice itibarıyla bütün bunların sonuçları onun hükmü altındadır. Bununla birlikte bunların hiçbirisi tek tek veya hepsi birden Allah değildir.⁷⁶

Kur'ân Yolu isimli tefsire göre ise ayette atan ve öldürenin Allah olduğunun ifade edilmesinden maksat düşmanın kalbine korku salınması, savaşta meleklerin gönderilmesi, Müslümanlara büyük bir avantaj, düşmana ise hareket zorluğu getiren yağmurun yağdırılması gibi olağanüstü ilahi yardımlardır. Unutulmalıdır ki kulun güç ve iradesinin bir şekilde etkili olduğu eylemlerin yaratıcısı Allah olmakla birlikte bu tarz fiillerde "Allah yaptı." denilmez de "Kul yaptı, öldürdü veya verdi." denilir. Eserde tıpkı Elmalılı tefsirinde işaret edildiği vahdet-i vücûd

73 İbn Hazm, *el-Fasl*, 96.

74 el-Enfâl 8/6.

75 Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili* (İstanbul: Azim Dağıtım, 2012), 4/230.

76 Yazır, *Tefsir*, 4/230-231.

nazariyesinin temellendirilmesi amacıyla ayete atıf yapılmasının doğru olmadığı zira ayetin manası açık olduğundan bu yönde bir delâletinin bulunmadığı ifade edilmektedir. Aynı şekilde ayetin, konunun ve lafzın uzağından yakınından geçmediği bu tür anlamlara çekilmesinin mâkul bir yaklaşım olmayıp ilmi bir dayaktan uzak olduğu da belirtilmektedir.⁷⁷

5. Değerlendirme

Tefsir literatüründen yaptığımız alıntılara bakıldığında ayetin tefsirinde yer yer ef'âl-i ibâd konusuna atıflar yapılsa da genel olarak metin dışı bağlam bilgisinin dikkate alındığı ve ayetin bu bilgiler ışığında açıklanmaya çalışıldığı görülmektedir. Bu bağlamda günümüze kadar oluşan tefsir müktesebatının Kur'ân'ı doğru anlama çabalarına önemli ölçüde katkılar sunduğu söylenebilir.⁷⁸ Tarihi süreçte sevk edildiği anlamlarla karşılaştırıldığında ise ayetin söz konusu anlamların dışında bambaşka bir sebebe binaen vahyedildiği ortaya çıkmaktadır.⁷⁹ Müslümanların tefsir müktesebatından yeterince istifade etmemeleri bu ayet örneğinde de olduğu gibi ayetlerin doğru bir şekilde anlaşılmasına yol açmış; bu durum ise ayetlerin zaman zaman ilgisiz konulara sevk edilmesiyle sonuçlanmıştır.⁸⁰

Bütün bunlarla birlikte bizim de bir örneklemesini yaptığımız şekilde bağlam bilgisinden hareketle ulaşılan sonuçların ve yapılan eleştirilerin (أَنَّ الْعِبْرَةَ بِعَمُومِ اللَّفْظِ) "Sebebin hususiliğine değil hükmün umumiliğine itibar edilir." (لا بِخُصُوصِ السَّبَبِ) usûl kaidesinin⁸¹ mantıksal sonuçlarıyla çeliştiğine yönelik sürekli olarak ileri sürülen bazı iddialara cevap verilmesi gerektiği kanaatindeyiz. Öncelikli olarak bu ilkenin kendi doğal sınırlarını aşacak şekilde kullanıldığını söylemeliyiz.⁸² Bu prensibin açılımı "ayetler belirli bir sebebe binaen inmiş olsalar bile hükümlerinin sadece bu sebeple sınırlı olmayıp benzer durumlar için de geçerli olduğu" şeklinde olmalıdır. Örneğin herhangi bir ayet belirli bir şahıs hakkında inmiş olsa bile hükmünün her dönemde aynı şartları taşıyan herkes için geçerli olduğu kabul edilir. Bu bakımdan söz konusu ilkenin ayetlerin anlam ve içerikleri tespit edilirken değil; belirli kriterler ışığında bu tespit yapıldıktan sonra benzer olayları da kapsayacak şekilde geçerlilik alanlarının belirlenmesi aşamasında işletilmesi gerektiğine dikkat edilmelidir. Söz konusu ilkenin doğru anlaşılıp sağlıklı bir şekilde

77 Eserde Elmalılı'dan farklı olarak vahdet-i vücûd nazariyesinin eleştirisinin de yapıldığı görülür ve şu görüşlere yer verilir: "Eğer vahdet-i vücûd savunucularının iddia ettiği gibi varlık aleminde Allah'tan başkası bulunmasaydı ve var gibi görünenler onun yokluk aynasınca tecelli etmesinden ibaret olsaydı böylesine büyük bir iddiayı Kur'ân açıkça ifade eder, üzerinde yoğun bir şekilde durur ve bunu bir iman esası olarak ilan ederdi. Öte yandan Allah'ın başta insan türü olmak üzere mahiyet ve özellikleri bakımından kendisine hiç benzemeyen ve kendi aralarında da ontolojik açıdan farklılıkları olan şuurlu varlıklar yarattığı Kur'an'da net bir şekilde ifade edilmiştir." Karaman vd., *Kur'ân Yolu*, 2/675.

78 Koç, "Sebeb-i Nüzûle Bağlı Anlam", 114.

79 Ayetteki uyarının her zaman karşılaşılabilecek bir zafer sarhoşluğundan kaynaklı bir böbürlenmenin çok ötesinde, arka planında ganimetten daha çok pay alma hırsının bulunduğu daha kompleks bir duruma yönelik olduğunu savunan bir görüş için bk. Coşkun, *Siret-Nüzûl İlişkisi*, 46.

80 Murat Sülün, *Kur'ân Ne Diyor? Biz Ne Anlıyoruz?* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2016), 7.

81 Râzî, *et-Tefsîrü'l-kebir*, 24/262.

82 Bağcıvan, *Bağlamın Sınırlayıcılığı*, 117.

işletilmesi Kur'ân'ın evrenselliğini sağlama bakımından da son derece önemlidir. Dolayısıyla tefsir ve fıkıh usûlündeki sebebin hususiliğinin hükmün umumiliğine engel teşkil etmeyeceği şeklinde sözünü ettiğimiz prensibin ayetlerin bağlam çerçevesinde anlaşılması gerektiği tespitiyle uyuşmadığını iddia etmek kanaatimizce isabetli bir yaklaşım olmayacaktır. Bu ilke gerekçe gösterilerek bağlam bilgisinin önemsizleştirilmesi doğru bir yaklaşım olmadığı gibi aynı şekilde bu ilke, Kur'ân ayetlerinin muhteva ve medlûllerinden bağımsız bambaşka tasavvurlar ortaya koymanın ya da Kur'ân hakkında her şeyi rahatça söyleyebilmenin bir gerekçesi kılınmamalıdır.

Kur'ân birden çok ayetinde insanlığa meydan okumasını (tehaddî) benzerinin getirilememesi⁸³ üzerinden ilan etmişken, Müslümanlar onun mucizevî yönünü her dönemde her ayetinin sınırsız sayıda anlamının olması şeklinde biçimlendirmeye çalışmaktadırlar. Bu yaklaşım ise bir yandan Kur'ân üzerinde rahatça konuşabilmenin önünü açarken diğer yandan da bir anlam enflasyonu ve kargaşasına yol açabilmektedir. Ayrıca bu durum bir taraftan Kur'ân'ın sırlarla dolu gizemli bir kitap olduğu şeklinde bir anlayışın oluşmasına yol açmasının yanı sıra Kur'ân'ın kendisini betimlerken sıklıkla öne çıkardığı anlaşılabilirlik vasfıyla da çelişmektedir. Sonuç itibarıyla Kur'ân'ın mümkün olduğunca nesnel anlamının tespit edilmesinin ve tefsirde gelişigüzelliğin önüne geçilebilmesinin tefsir rivayetlerinden daha aktif yararlanmak suretiyle mümkün olabileceği söylenebilir. Elbette bu çabalar Kur'ân'ın daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

Sonuç

Kur'ân'ın nüzûl döneminin olaylarının tabiri caizse sıcaklığı geçtikten ve Kur'ân bir mushaf formunda yazılı metin olarak Müslümanların önüne konulduktan sonra, olayların meydana gelme esnasındaki bütün unsurlar metne dahil edilemeyeceği için anlamın önemli bir kısmı metnin dışında kalmıştır. Başka bir ifadeyle Kur'ân, okuyucunun önünde tarihsel metin dışı bağlamından kopuk bir halde durmaktadır. Bu kopukluğun metin dışı bağlam bilgisi ışığında yapılacak yorumdan başka giderilme imkanı da yoktur. Metin dışı bağlama dikkat edilmemesi bir bakıma anlamın buharlaşması, okuyucunun önüne geniş bir alan açılması ve metnin içinde bulunan dönemdeki yaygın fikirler çerçevesinde lehte ya da aleyhte yorumlanması ile sonuçlanmaktadır. Hasılı Kur'ân her okuyanın kendi kültürel kodları ve zihin dünyasına göre anlayıp yorumladığı bir metin hâline getirilmektedir. Hâlbuki Kur'ân, dileyenin dilediği gibi anlam yüklediği bir kitap olmaması gerektiğinden onun ne dediği önemsenerek ve ortaya koyduğu temel tezler gözetilerek, özü ve maksadı itibarıyla kavranılmalıdır. Yorumcular her ne kadar Kur'ân'ı yüceltmek gibi masum bir çabayla her bir ayete sayısız anlam yüklemeye koyulsalar da bu çabalardan sağlıklı sonuçlar ortaya çıkmamaktadır.

83 el-Bakara 2/23; Hûd 11/13; el-İsrâ 17/88.

Çalışmamıza konu edindiğimiz Enfâl sûresi 17. ayetten hareketle nüzûl çağından çok sonraları ortaya çıkmış gerek vâhdet-i vücûd gibi bir bakıma felsefik bir konunun gerekse de kulların fiilleri gibi kelâmi bir konunun temellendirilmek istenmesi kanaatimizce uygun bir yaklaşım tarzı olmamıştır. Eğer ele aldığımız ayet, metin dışı bağlam bilgisi ışığında ele alınmış olsaydı *“Siz öldürmediniz, fakat Allah öldürdü. Sen atmadın, fakat Allah attı.”* denilmek suretiyle Bedir Savaşı’nda sıra dışı büyük bir zafer ve başarı kazanan Müslümanların uyarıldıkları anlaşılmış olurdu. Zira bu ifadelerle Müslümanlara zaferi Allah’tan bilmeleri ve kendilerine mal etmemeleri uyarısı yapılmaktadır. Rivayetlere göre onlar savaştan sonra zaferi kendi şahsi gayretleriyle elde ettiklerini düşünmeye ve bunu dile getirmeye başlamışlardı. Bu durum da onları bir tür gurura ve övünmeye sevk etmişti. İşte bu ayetlerle Müslümanlara böylesine büyük bir zaferin kendi imkanlarıyla kazanılmadığı bilakis Allah Teâlâ’nın lütuf ve yardımıyla gerçekleştiği bildirilmiş, Allah’ın yardım ve desteği olmaksızın Bedir’de hiçbir şekilde zafer elde etmenin mümkün olamayacağı ifade edilmiştir.

Araştırma aracılığı ile ortaya çıkan sonuçlardan bir başkası da Müslümanların tarih boyunca Kur’ân’ı serbest bir şekilde anlama çabası içinde oldukları ve tefsir müktesebatına gereken önemi vermedikleri gerçeğidir. Zira yaptığımız araştırma neticesinde tefsir eserlerinin ayetin gerektiği şekilde anlaşılmasını sağlayacak düzeyde bilgiyle dolu olduğu anlaşılmaktadır. Buna rağmen sebebi nüzûl bilgisi ve sîret-nüzûl ilişkisi çerçevesinde ayetler incelendiğinde bu gibi birçok ayetin, sonradan kazandığı meşhur anlamların dışında bambaşka sebeplere binaen vahyedildiği ortaya çıkmaktadır. Bu durum ise Müslümanların Kur’ân’dan sağlıklı bir şekilde yararlanabilmelerinin önüne geçmekte ve sorunlu bilgi setleri ile muhatap olmalarına yol açmaktadır. Sonuç olarak Kur’ân ayetleri hakkında yorum yapanlar, yorumlarında metin içi ve metin dışı bağlamı gözetmeli ve ayetler hakkında serbestçe konuşmamalıdır. Bu konuda tefsir araştırmacılarına önemli görevler düşmektedir. Müslümanlar tarafından özellikle daha geniş bir bilinirliğe sahip olan ayetler, imkânlar nispetinde bağlam bilgisi ışığında yeniden ele alınmalı ve inananların Kur’ân’ı murâd-ı ilâhiye’ye uygun bir şekilde anlayabilmelerine katkı sunulmalıdır.

Kaynakça

- Abduh, Muhammed. *Risâletü't-tevhid*. Kahire: Daru's-Şa'b, ts.
- Ali el-Kârî. *Minehu'r-ravzi'l-ezher fi şerhi'l-Fikhi'l-ekber*. Beyrut: Daru'n Neşri'l-İslamiyye, 1419.
- Ateş, Süleyman. *İslam Tasavvufu*. y.y.: Radikal Yayınları, ts.
- Ay, Mahmut. *Kur'ân Ne Söyler Sufi Ne Anlar -İşarî Tefsir Üzerine Araştırmalar-*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2016.
- Bağçivan, Mehmet. *Kur'ân Yorumunda Bağlamın Sınırlayıcılığı*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022.
- Bakkal, Ali. *Kur'ân'ı Anlamada Siyak-Sibakın Önemi*. İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'ân ve Tefsir Akademisi, 2009.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Rûhu'l Beyân*. çev. H. Kamil Yılmaz. İstanbul: Erkam Yayınları, 2016.
- Coşkun, Muhammed. *Kur'ân Yorumunda Sîret-Nüzûl İlişkisi*. İstanbul: Fikir Yayıncılık, 2014.
- Cündioğlu, Düccane. *Kur'ân'ı Anlamanın Anlamı*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1997.
- Cündioğlu, Düccane. *Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Anlamın Tarihi*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2014.
- Çetin, Metin. "Bakara Sûresi 243. Âyet Bağlamında Rivayetlerin Tefsire Etkisi". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (Haziran 2023), 194-214.
- Çiftçi, Adil. *Fazlur Rahman İle İslamı Yeniden Düşünmek*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usûlü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 40. Basım, 2015.
- Demirli, Ekrem. "Vahdet-i Vücûd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42/431-435. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Duman, Mehmet Zeki. "Tâbiîn Döneminde Tefsir Faaliyeti". *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/4 (1987), 209-238.
- Ebü Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf el-Endelüsî. *el-Bahrü'l-muhîd*. 9 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010.
- Ebü Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ. *Mecâzü'l-Kurân*. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hanci, ts.
- Ebü Zeyd, Nasr Hâmid. *İlahi Hitabın Tabiatı*. Ankara: Otto Yayınları, 2013.
- Ebu'l-Fazl Ahmed b. Muhammed b. el-Muzaffer b. el, Muhtar er-Râzî. *Hucecü'l-Kur'ân*. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985.
- Erbakan, İyat - Akkaya, Veysel. "Osmanlı Döneminde Şam'da İbnü'l-Arabî Ekolü". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 28/1 (Haziran 2024), 1-24. <https://doi.org/10.18505/cuid.1427377>
- Erdoğan, Kenan. *Niyâzî-i Mısırî Divanı*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1998.
- Göktepe, Yüksel - Demir, Hamit. "İmam Rabbânî'nin Sûfilere Yönelttiği Bazı Tenkitler". *Tokat İlmîyat Dergisi* 6/2 (2018), 297-322.
- Görmüş, Adem. "Siyer-Tefsir İlişkisi Bağlamında Hafâcî'nin Beyzâvî'ye Yönelttiği Tenkitler". *Hadis ve Siyer Araştırmaları* 7/2 (2021), 223-238.

- Güloğlu, Nazife Vildan. "Tefsirde Bağlama Riayet ve Katlû'l-enfûs Yorumlarına Etkisi". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 11/3 (2022), 1910-1928.
- Hasan-ı Basrî. *Risâle fi'l-kader (Resâ'ilü'l-'adl ve't-tevhîd içinde)*. nşr. Muhammed İmâre. 2 Cilt. Kahire: y.y., 1971.
- Izutsu, Toshihiko. *İbn Arabî'nin Fusûs'undaki Anahtar Kavramlar*. çev. Ahmed Yüksel Özemer. Üsküdar: y.y., 1997.
- İbiş, Fatih. "Anlamanın Epistemolojik Ön Koşulu Olarak Bağlam". *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 25/2 (2023), 714-722.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saïd. *el-Fasl fi'l-mîlel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal*. thk. Abdurrahman Umeyre. 5 Cilt. Beyrut: Daru'l-Ceyl, 1985.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' el-Kureşî ed-Dimaşki. *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-azîm*. thk. Samî b. Muhammed es-Selâme. 7 Cilt. Riyad: Daru't-Taybe, 1999.
- Karaman vd., Hayrettin. *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 4. Basım, 2012.
- Kasapoğlu, Abdurrahman. "Kur'ân'ı Anlamada Metin Dışı (Psikolojik) Bağlam ve Schleiermacher Hermenötiği". *Tafsir Dergisi* 2/1 (Mayıs 2022), 1-14.
- Kılavuz, Ahmet Saim. *Ana Hatlarıyla İslam Akaidi ve Kelâma Giriş*. Bursa: Ensar Yayınları, 16. Basım, 2004.
- Kırca, Celal. "Kur'ân'ı Anlama Sorunları ve Yöntemleri". *Bilimname* 26/1 (2014), 7-24.
- Koç, Mehmet Akif. "Sebeb-i Nüzûle Bağlı Anlamanın Aşılmasını Kolaylaştıran Bir Unsur Olarak 'Kur'an Metni': 7. A'raf Suresinin 31-32. Ayetleri". *İslâmîyât* 7/1 (2004), 113-124.
- Koç, Mehmet Akif. "Tefsirde Keyfiliğin Çaresi: Tefsir Rivayetleri". *Tefsire Akademik Yaklaşımlar*. ed. Mehmet Akif Koç - İsmail Albayrak. Ankara: Otto Yayınları, 2013.
- Komisyon. *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Basım Evi, 9. Basım, 1998.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. 24 Cilt. Kahire: Daru'l-Kütübü'l-Mısırye, 1371.
- Kuvancı, Cenân. "Bağlamcılık'a Yönelik Bir Eleştiri". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2009), 139-158.
- Küçük, Hülya. *Tasavvufa Giriş*. İstanbul: Dem Yayınları, 2011.
- Mevlânâ Celâleddîn Rûmî. *Mesnevî Tercemesi ve Şerhi*. çev. Abdülbaki Gölpınarlı. 6 Cilt. İstanbul: İnkılâp ve Aka Kitabevleri, 3. Basım, ts.
- Muhyiddin İbn Arabî. *Fütûhât-ı Mekkiyye*. çev. Ekrem Demirli. 18 Cilt. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013.
- Murtazâ, Şerîf el-. *İnkazü'l-beşer mine'l-cebr ve'l-kader*. Kahire: y.y., 1971.
- Özsoy, Ömer. *Sünnetullah-Bir Kur'ân İfadesinin Kavramlaşması*-. Ankara: Fecr Yayınları, 2015.
- Öztürk, Mustafa. *Kur'ân'ı Kendi Tarihinde Okumak-Tefsirde Anakronizme Ret Yazıları*-. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 5. Basım, 2014.
- Öztürk, Mustafa. "Kur'ân'ın Tarihsel Bir Hitap Oluşu Keyfiyeti". *İslâmî İlimler Dergisi* 1/2 (2006), 59-78.

- Öztürk, Mustafa. "Sahabe ve Kuran". *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (Güz 2015), 7-36.
- Paçacı, Mehmet. *Kur'ân'a Giriş*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2010.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal. *Mukaddimetü Câmî'i't-tefâsîr*. nşr. Ahmed Hasan Ferhât. Kuveyt: y.y., 1984.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-. *et-Tefsîrül-kebîr*. 32 Cilt. Kahire: Daru'l-Fikr, 1401.
- Reşîd Rızâ, Muhammed. *Tefsîrül-Menâr*. 12 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Serinsu, Ahmet Nedim. *Kur'ân ve Bağlam*. İstanbul: Şule Yayınları, 2012.
- Suad el-Hakîm. *İbnü'l-Arabî Sözlüğü*. çev. Ekrem Demirli. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 1. Basım, 2004.
- Sülün, Murat. *Kur'ân Ne Diyor? Biz Ne Anlıyoruz?* İstanbul: Ensar Yayınları, 2016.
- Süyûtî, Ebû'l Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayri es-. *ed-Dürü'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr*. 8 Cilt. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1403.
- Şimşek, Mehmet Sait. *Hayat Kaynağı Kur'ân Tefsiri*. 5 Cilt. İstanbul: Beyan Yayınları, 2012.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-. *Câmî'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. nşr. Ahmed Muhammed Şâkir-Mahmud Muhammed Şâkir. 12 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.
- Tiyek, Fatih. *Kur'ân'ı Anlamada Bağlamın Rolü ve Meallerdeki Bağlamsal Sorunlar*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Ünver, Mustafa. *Kur'an'ı Anlamada Siyakın Rolü*. y.y.: Sidre Yayınları, 1996.
- Vardar, Berke. *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları, 2007.
- Yazıcıoğlu, Mustafa Said. "Fiil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 13/59-64. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'ân Dili*. 10 Cilt. İstanbul: Azim Dağıtım, 2012.
- Yüksek, Muhammed İsa. *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Bağlam Bilgisi Referansları ve Sınırları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2018.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmud b. Ömer b. Muhammed ez-. *el-Keşşâf 'an hakâiki ğavâmidit-Tenzîl*. 6 Cilt. Cidde: Mektebetü'l-Ubeykân, 1998.
- Zerkeşî, Bedreddin ez-. *el-Bürhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm. Beyrut: Dâru İhyai'l-Kütübü'l Arabiyye, 1376.

